

COPIȘTI DE MANUSCRISĂ PSALTICE DIN FONDUL GRECESC AL BIBLIOTECII ACADEMIEI ROMÂNE (I). CONSTANTIN DIN ANHIALOS ȘI MS. BAR GR. 1477

DANIEL SUCEAVA*

Résumé

Une particularité assez fréquente, que l'on signale habituellement au début de la recension d'un manuscrit, a rapport à son intégrité matérielle: on constate qu'il est mutilé au début et à la fin, dans ce dernier cas la *subscriptio* étant absente. Néanmoins, en comparant des échantillons publiés ces derniers temps dans les catalogues de manuscrits grecs à notation neumatique, toujours plus nombreux, on pourrait analyser des ressemblances et même avancer des certitudes, en gardant tout de même la prudence requise par la discipline codicologique. C'est, à notre opinion, le cas du ms. BAR gr. 1477, dans lequel on trouve à plusieurs reprises le syntagme *παρ' ἐμοῦ* („par moi”), indice évident de propriété intellectuelle du scribe. La publication du quatrième volume du *Catalogue des manuscrits de musique byzantine. Mont Athos* (2015) par le Professeur Grégoire Stathis d'Athènes nous a fourni une preuve indirecte, selon nous, que l'*engolpion* 1477 de la BAR serait de la main du protopsalte Constantine d'Anchialos, fameux compositeur de musique ecclésiastique de la fin du 16e siècle. Les quelques échantillons d'écriture reproduits dans le corps du catalogue peuvent faire preuve des similitudes d'écriture entre les mss. Iviron 1242 et 1266, censés être de la main de Constantine, et notre BAR gr. 1477. La liste des manuscrits que l'on peut attribuer au protopsalte d'Anchialos serait dorénavant augmentée avec une quatrième unité.

Mots clés: codicologie, archivistique des manuscrits, histoire du livre, manuscrits à notation musicale neumatique (psaltique), *engolpion*, le syntagme *παρ' ἐμοῦ*, Anchialos, Constantin d'Anchialos (protopsalte), Théodose (hiéromoine, métropolitain, copiste), Matei Basarab, Parthenios I (patriarche œcuménique), Radu Mihnea, Aron Vodă (le monastère Aroneanu), *Τὴν ὀντως Θεοτόχον* (timiotère).

„Le livre a une destination idéale et un sort réel” (Paul Canart)

Din momentul în care s-a pus problema delimitării paleografiei, ca disciplină, de ceea ce – cu un termen folosit mai întâi de Alphonse Dain (1896–1964)¹ – a primit numele de *codicologie*, a

* Daniel Suceava este cercetător științific în cadrul Institutului de Istoria Artei „G. Oprescu” al Academiei Române. Adresă e-mail: dansuceava@yahoo.com.

¹ A. Dain, *Les manuscrits*, Paris, 1949, ³1975. Istoricul termenului în *Codicologica*, red. A. Gruys, J. P. Gumbert, Leiden, 1976–1980. Marilena Maniaci, *Archeologia del manoscritto*, sub 19. Paul Canart, *De la catalographie à l'histoire du livre. Vingt ans de recherches sur les manuscrits grecs*, „Byzantion”, 50 (1980), p. 563–616. Republicat

apărut și necesitatea de a defini mai limpede noțiunea de „codice” (sinonim pentru „manuscris”), privit de acum ca un „obiect arheologic”², apt să ofere cercetării o cantitate mai mare și mai diversă de informație decât simpla recenzie bibliografică. În plus, manuscrisul trebuie privit și ca element al unui ansamblu, considerând originea sa, ori avatarurile prin care a trecut („istoria”); interesul major pentru acest fel de documente se vedește atunci când ele sunt reasezate în „context”³. În fond, acest interes pentru operațiile complexe ale codicologiei, corolar și sinteză din punct de vedere al culturii și al științelor umane în general, este tocmai „istoria cărții”⁴ și istoria bibliotecilor trebuie considerată o știință, în sensul propriu, în vreme ce arhivistica manuscriselor – deci codicologia – este o tehnică profesională auxiliară, cu norme metodologice precise, proceduri exacte și terminologie specifică⁵. În cazul de față ne referim la „istoria cărții manuscrise bizantine”⁶, cu precizarea „manuscrise bizantine cu notație muzicală (neumatică)”.

în Paul Canart, *Études de paléographie et de codicologie. Reproduites avec la collaboration de Maria Luisa Agati et Marco D'Agostino*, I, Città del Vaticano, 2008, p. [523]–[576]. Cf. p. 569 [529]: „Par codicologie j’entends l’étude du livre manuscrit (*Handschriftenkunde*) comme tel et sous tous ses aspects. Le livre – et la réflexion vaut pour le livre manuscrit comme pour le livre imprimé – n’est pas seulement un «porteur de texte», mais un objet matériel. Cependant, le sens de cet objet transcende à la fois le texte qu’il supporte et la matérialité des ses éléments constitutifs : le livre est un phénomène socio-culturel qui doit être étudié comme tel, d’un point de vue global et historique”.

² În urmă cu aproape 7 decenii se puna problema acestei delimitări (F. Masai, *Paléographie et codicologie*, „Scriptorium” 4 (1950), p. 279–293. Gilbert Ouy, *Pour une archivistique des manuscrits médiévaux*, „Bulletin des bibliothèques de France”, 12 (1958), p. 897–923: «Si humble soit-il, tout manuscrit médiéval doit être envisagé comme objet archéologique. C’est une vérité qui ne s’est fait jour que lentement et tardivement. C’est pourquoi l’archéologie des manuscrits – souvent nommée aussi codicologie – ne s’est constituée en discipline autonome qu’à une époque toute récente». „Epoca recentă” la care face referire autorul este de mult trecută, adică până în anul 1958, când se formulau aceste chestiuni teoretice și metodologice. Principiile enunțate atunci rămân însă valabile și azi. V. acum J. P. Gumbert, *Fifty Years of Codicology*, „Archiv für Diplomatik”, 50 (2004), p. 505–526. Adinel Dincă, *Datarea manuscriselor medievale latinești. Evaluări metodologice*, „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu» din Cluj-Napoca”, 50 (2011), p. 6.

³ „Le manuscrit est, de plus, un élément d’un ensemble: par son origine ou par son histoire, il se rattache à un fonds médiéval, parfois encore existant, le plus souvent démembré. Il est bien vrai que certains manuscrits – pas nécessairement les plus intéressants – peuvent sans trop d’inconvénient être étudiés isolément; mais il en est d’autres dont l’intérêt ou même la signification n’apparaissent que lorsque le document a été replacé dans son «contexte», ce qui revient à dire qu’il faut reconstituer le fonds ancien auquel ce document appartenait” (Gilbert Ouy, *Pour une archivistique des manuscrits médiévaux*).

⁴ Mgr Paul Canart, *De la catalographie à l’histoire du livre*, p. 571 [531]: «l’histoire du livre comme phénomène culturel et social, comme expression d’une mentalité, d’un niveau de connaissance, d’une civilisation». *Ibidem*, p. 616 [576]: «L’écriture et le livre, qu’on ne peut évidemment séparer, même s’il y a écriture sans livre et livre sans écriture manuelle, sont un phénomène de civilisation extrêmement complexe, qu’il faut envisager sous l’angle matériel, psychologique, intellectuel, économique, social, et étudier en se servant des techniques de laboratoire et en utilisant les méthodes modernes d’enquête, de description et de regroupement des données». Id., *Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes normand et souabe: aspects matériels et sociaux*, în *Études de paléographie et de codicologie*, p.104 [370], nota 2: «L. M. J. Delaissé a bien défini l’ambition suprême de la nouvelle science codicologique: écrire une histoire du livre médiéval (*Towards a History of the Mediaeval Book*, dans *Miscellanea André Combes*, t. II, Rome, 1967, p. 27–39».

⁵ „L’histoire des bibliothèques médiévales est une science, ou plus précisément une branche spécialisée de la science historique. L’archivistique des manuscrits est une technique professionnelle – ce que l’on nommait naguère encore un art. Loin de prétendre se substituer à cette science, elle vise à s’en faire, en quelque sorte, la technique auxiliaire” (Gilbert Ouy, *Pour une archivistique des manuscrits*). În privința terminologiei proprii domeniului, a se vedea Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: repertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris, 1985 [Rubricae, 1], instrument de lucru care poate fi consultat și în versiune hipertextuală (<http://vocabulary.irht.cnrs.fr/vocab.htm>). Pentru terminologia în limba română, a se vedea acum: Adrian Papahagi (coord.), Cristiana Papahagi și Adinel Ciprian Dincă în colaborare cu Andreea Mârza, *Vocabularul cărții manuscrise*, București, 2013, lucrare inspirată mai ales din cele menționate, ale Marilenei Maniaci și Denis Muzerelle. Un lexic util, cu exemplificări din manuscrite: Philippe Bobichon, *Mise en page et mise en texte des manuscrits hébreux, grecs, latins, romans et arabes*, Paris, IRHT, 2008 (Ædilis, Publications pédagogiques, 5).

⁶ Paul Canart, *De la catalographie à l’histoire du livre*, p. 563 [523].

Principiile teoretice enumerate până în acest punct se aplică manuscriselor în general, fie ele cu sau fără notație muzicală neumatică. Este cazul a preciza că un manuscris psaltic reprezintă în tot cazul altceva decât o partitură muzicală, în înțelesul modern. Este mai curând un manuscris liturgic, reproducând un text liturgic (scripturistic, imnografic etc.), cărui i s-a adăugat notație muzicală (vocală). În altă ordine de idei, credem că și manuscrisele de dată mai „recentă” (secolele XVII–XIX) ar trebui abordate după aceleași norme codicologice, chiar dacă în genere li s-a aplicat un tratament mai puțin exigent, explicabil de altfel, decât în cazul celor mai vechi. Din mulțimea de elemente materiale care constituie cartea-manuscris (suport, format, compoziția caietelor, reglură, semnături, legătură etc.), o particularitate frecventă, menționată din capul locului în cadrul recenziei respectivului codex, este integritatea lui. Multe dintre ele sunt mutilate la început și la sfârșit, în cel din urmă caz lipsindu-le colofonul. Totuși, comparând cu eșantioanele publicate în cataloagele apărute în ultimele decenii și ani, tot mai numeroase, putem analiza asemănări și în unele cazuri emite certitudini, oricâtă prudență s-ar cere în disciplina codicologică în această privință.

Trecând acum de la aceste sumare considerații teoretice la cazul concret, enunțat în subtitlul acestei contribuții, mă voi referi la codicele BAR gr. 1477, fără colofon, databil sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul secolului al XVII-lea⁷. Acest antologhion având formatul unui *engolpios* (15 × 10 cm)⁸, copiat într-o elegantă grafie care amintește așa-zisul „tip Clement” (τύπος Κλήμης)⁹, prezintă un interes deosebit și prin faptul că în cuprinsul său, în câteva locuri, apare sintagma παρ’ ἐμοῦ („de mine”)¹⁰, ca un idiciu foarte probabil al paternității codicelui. S-a presupus că fragmentele inserate în antologhionul păstrat la mănăstirea Ὑψηλοῦ din insula Lesbos¹¹ ar fi copiate de mâna protopsaltului Constantin din Anhalos. Manuscrisul, în care au fost identificate mai multe mâini anonime, poartă numărul 48 și este datat cu aproximație 1550–1600¹². Este vorba de un *singulio* (δίφυλλον) (f. 7^r–8^v) și două caiete (*quaterniones*) + un alt *singulio* (f. 44^r–62^v)¹³. Rubrica de la f. 7^r include și precizarea παρ’ ἐμοῦ:

⁷ Nicu Moldoveanu, *Izvoare ale cîntării psaltice în Biserica Ortodoxă Română*, p. 203–204. Ozana Alexandrescu, *Catalogul manuscriselor muzicale de tradiție bizantină din secolul al XVII-lea*, p. 38–45 [2]: „sec. al XVII-lea (deceniile 2-4)”. M. Caratașu, *Catalogul manuscriselor grecești din BAR*, vol. IV (manuscris), a notat: «sec. XVIII început», dar ulterior a corectat: «XVII (?)». A. Papadopulos-Kerameus, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, I, Constantinopol, 1884, p. 158: 0,143×0,10, sec. XVII, Παπαδική.

⁸ În general, psaltichiile de tip «ἀνθολογία ἐγκόλπιος» au dimensiuni de ca 16 × 8 cm. Cf. de pildă Xiropotam 390 și 391, Xenofont 158 (copiat de Clement ieromonahul de la Hurez) și 193, Simonos Petras 15, Sf. Pavel 265 și 428 etc.

⁹ După numele lui Clement ieromonahul din Mitilene (activ în jurul lui 1600). Cf. M. K. Chatzeziakumes, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, I, Atena, 1975 (X 1975), p. 42 și 313–314 și Idem, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453–1820*, Atena, 1980 (X 1980), p. 122^v–123. Leimonos 288, anastasimatar Manuil Hrisaf, este copiat de acest Clement pe la 1600. M. Chatzeziakumes caracterizează acest tip de grafie „de mărime potrivită, egală, fermă” (*ibid.*, p. 46: „εὐμεγέθους, σταθερῆ καὶ ἀποφασιστικῆ”) și un specimen este reprodus în X 1975, fig. V și în X 1980, sub 18 și 19.

¹⁰ În rubricile de la f. 79^v–80^v, f. 83–85, f. 85, f. 87^v, f. 129^v–130^v, f. 172^v–174.

¹¹ Despre această mănăstire închinată Sfântului Ioan Teologul, v. I. Kleombrotos, *Mytilena sacra, I (Ἡ Ἱερά Μονὴ Ὑψηλοῦ. Ἱστορία, τέχνη)*, Atena, 1970, p. 156. Mai demult, A. Papadopulos-Kerameus, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, p. ιγ’–ιδ’. Învățatul vizitase mănăstirea în octombrie 1882, constatând că aceasta «ἔχει [...] βιβλιοθήκην πενιχράν» (are o bibliotecă modestă), catalogând-o între p. 146–161 (57 de numere). Manuscrisul 48 este descris de Man. K. Chatzeziakumes în X 1975, p. 40–42, sub nr. 9.

¹² Chatzeziakumes, *ibidem*, p. 41. Judecând după dimensiunile codicelui (13,5 × 8,5 cm), îl putem considera și pe acesta un *engolpios*. V. și Chatzeziakumes, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453–1820*, 1980, p. 84, nota 73.

¹³ X 1975, p. 41: între f. 44^r și 58^r cele 11 eothinale ale lui Ioan Glykys; f. 58^v–62^v: timiotere, trisaghioane etc. Cele două caiete + *singulio* se cuprind între f. 44^r și f. 62^v. M. Chatzeziakumes socotește această inserție între f. 44^r–61^v, poate o eroare tipografică; s-ar putea înțelege și că în acest interval a distins presupusa mână a lui Constantin. Oricum, acest fragment de manuscris trebuie calculat astfel: f. 44^r–51^v (primul *quaternion*), f. 52^r–58^v (cel de-al doilea) și f. 59^r–62^v (care nu este *singulio* ci *binio*).

τιμιωτ(έ)ρ(α) ἄπερ ἄδεται χ(α)τ(ά) τὴν θ^η αναποδισμος δυχωρος κ(αί) οκταηχ(ος) ποιηθεισ(α) παρεμῶ κωνσαντίνω α^ω φαλτε ἐξαρχιάλ(ου) οισ [sic] ἦχ(ος) α'¹⁴. Faptul că M.K. Chatzeziakumes presupune doar că acest fragment ar fi un autograf al lui Constantin din Anhialos, a făcut probabil ca numele copistului ipotetic să fie trecut cu vederea în catalogul copiștilor din secolele 17–18, publicat de Maria Politi în anul 1994¹⁵, precum și în mai recentul repertoriu datorat lui Konstantinos Siahos, *Repertorium γραφῶν ελληνικῶν μουσικῶν κωδίκων*¹⁶. Întâlnit în manuscrisele psaltice sub numele Constantin, uneori cu adăugirea oficiului (protopsalt)¹⁷, acesta a fost unul din cei mai fecunzi compozitori de muzică psaltică din veacul al XVI-lea¹⁸ și compoziții ale lui (trisaghioane ἁσματικά, theotokii, cratime, mathime la stihirar, stihuri calofonice, heruvice, chinonice duminicale etc.)¹⁹ se mai cântau și în secolul XIX. Provenea din Anhialosul Traciei (Αρχιάλος)²⁰, pe litoralul Mării Negre, la nord de Sozopol și în partea opusă Golfului Burgás. Vechea colonie grecească este menționată, între alții, și de exilatul poet Ovidiu, care a poposit «sub zidurile Anhialului», în drum spre Tomis (9 d. Hr.)²¹. În jurul anului 1600 locuia acolo o prosperă comunitate grecească²²; manuscrisele psaltice menționează încă doi compozitori de muzică psaltică de la începutul veacului al XVII-lea, anume ieromonahii Gennadios²³ și Gavriil²⁴, ambii din Anhialos, atestând, după cum accentuează

¹⁴ Am reproduș rubrica după X 1975, p. 41. Cf. și EBE MIT 403, antologie a papadichiei + Petru Berechet, *Omnia*, copist Serafim mitilineu, proigumen al Lavrei, anul 1771, f. 94^v, redată policrom în X 1980 sub nr. 88.

¹⁵ Linos Politis – Maria Politi, *Βιβλιογράφοι 17ου–18ου αιώνας: Συνοπτική καταγραφή*, în: *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιολογικοῦ Ἀρχεῖου* 6 (1988–1992), Atena, 1994.

¹⁶ *The Psaltic Art as an Autonomous Science*, Proceedings of the 1st International Interdisciplinary Musicological Conference, 9 iunie – 3 iulie 2014, Volos, eds. K. Ch. Karagounis și G. Kouroupetroglou, 2015, p. 458–483.

¹⁷ X 1908, p. 30, nota 71: Leimonos 245 (a 1649), f. 183^v (Κωνσταντίνου πρωτοψάλτου τοῦ ἐξ Ἀρχιάλου) și pomenitul ms de la m. Ὑψηλοῦ [f. 7: τιμιωτ(έ)ρ(α) ἄπερ ἄδεται χ(α)τ(ά) τὴν θ^η αναποδισμος δυχωρος κ(αί) οκταηχ(ος) ποιηθεισ(α) παρεμῶ κωνσαντίνω α^ω φαλτε ἐξαρχιάλ(ου) οισ ἦχ α']. I. M. Προφήτου Ἡλιοῦ [Ἰδρας] 597 (33) (papadichie, sfârșitul sec. 17), f. 226^v–227^v (Κωνσταντίνου πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ ἐξ Ἀρχιάλου, heruvic gl. 2). Cf. A. G. Chaldaiakis, *Les manuscrits de musique byzantine. Les îles de Grèce*, vol. I, *L'île de Hydra*, Atena, 2005, p. 94. Este puțin probabil să fi fost protopsalt al Marii Biserici, așa cum citim în rubrica reprodușă mai sus, poate un *lapsus calami*. În lista protopsalților [Chr. Patrinelis, *Protopsaltae, Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453–1821)*, SEC 3 (1973), p. 169] nu figurează.

¹⁸ S. Eustratiades, *Θρᾶκες μουσικοί*, EEBs 12 (1936), p. 69 (probabil ar fi trăit cam în partea a doua a sec. 16). Eustratiades, *ibid.*, p. 68–70 [Κωνσταντίνος ὁ ἐξ Ἀρχιάλου], cu bibliografie. X 1980, p. 30: Στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια (τέλος τοῦ 16ου αἰ.) φαίνεται ὅτι ζεῖ ἐπίσης καὶ ἕνας ἄλλος σπουδαῖος μουσικός, ὁ Κωνσταντίνος ὁ ἐξ Ἀρχιάλου. X 1980, p. 175: Ὁ Κωνσταντίνος ὁ ἐξ Ἀρχιάλου ζῆ, πιθανότατα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ. J. B. Pitra, *Hymnographie de l'Église Grecque*, Rome, 1867, p. CLVII (index melurgorum): Constantinus Anchialus.

¹⁹ X 1980, p. 31.

²⁰ Astăzi Pomorie (Πομόριε) în Bulgaria.

²¹ Ovidiu, *Tristia*, I, 10, 35: *sub Anchiali moenia*.

²² S-a afirmat chiar că ar fi existat în acel golf, în secolele XIV–XV, o „republică creștină” (Mihail Popescu, *Capetele de arabi din stema Basarabilor*, „Revista arhivelor”, vol. II, nr. 4–5 [1927–1929], p. 153, nota 1), lucru neconfirmat de datele istorice (Constantin Rezachievi, *Stema cu „capete de negri”: înlăturarea unei legende din heraldica românească nord-dunăreană*, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, t. XXIV.1 [1987], p. 78).

²³ S. Eustratiades, *Θρᾶκες μουσικοί*, p. 51. BAR gr 867, f. 67^v–69^v (ἱδοῦ καὶ ἕτεροι δοχαὶ σύντομοι ἐκ τοῦ δευτέρου φαλμοῦ· ποίημα κῦρ γεναδίου τοῦ ἐξαρχιάλου ἦχ(ος) πλ. δ' Ἴνα τί ἐφρούραξαν ἔθνη), f. 217^v–218: ἁσματικὸν το ποίημα κῦρ γεναδίου τοῦ ἐξαρχιάλου· πλ. α' Ἄγιος ἀθάνατος), f. 229^v–230 (ἕτερον κῦρ γεναδίου (τ)ῶ ἐξαρχιάλω ἦχ(ος) δ' Ἄγιος ὁ Θεός) etc.

²⁴ S. Eustratiades, *Θρᾶκες μουσικοί*, p. 50–51. BAR gr 564, f. 144^v (φαλόμενον εἰς τὸν ἀντίδορον κῦρ γαθρήλ τοῦ ἐξαρχιάλου, ἦχ(ος) πλ. β' νεναω *Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον*), pentru a da numai acest exemplu.

Manolis Chatzegiakoumes, existența în acea perioadă a unui important centru intelectual, promotor al tradiției și educației muzicale²⁵. Este de presupus că între Anhialos și obștea mănăstirii închinată Sf. Ioan Botezătorul, atestată încă din veacul al XIII-lea pe mica insulă din apropiere de Sozopol, au existat legături²⁶. Un ieromonah (apoi mitropolit)²⁷ Theodosie, prolific copist, semnalat în repertorii²⁸ cu 20 de manuscrise, majoritatea datate între anii 1613-1646, dar și imnograf, compunând poezii cu acrostih²⁹ (una dedicată lui Matei Basarab și doamnei sale Elena³⁰), era în 1613/1614 nevoitor în mănăstirea sozopolitană a Prodromului³¹. Nu știm dacă la acea dată Constantin protopsaltul mai trăia, dar era, foarte probabil, un nume cunoscut mitropolitului-caligraf. E cazul a aminti în acest context că patriarhul ecumenic Partenie I (1 iulie 1639 – înainte de 8 septembrie 1644) fusese mai înainte mitropolit al Anhialosului (1609–1623)³². În 1624 (24 octombrie) Radu Mihnea închină mănăstirea Aroneanu (zidită de Aron Vodă)³³ mănăstirii Sf. Ioan Botezătorul din Sozopole³⁴ la începutul lui 1488; a doua oară: vara lui 1497 – probabil sfârșitul verii lui 1498; a treia oară: primăvara lui 1502)³⁵ a viețuit în

²⁵ X 1980, p. 31: "Ἐτσι, γύρω στὴν καμπὴ τοῦ 1600, ἡ Ἀγχιάλος φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἕνα σπουδαῖο κέντρο μουσικῆς δραστηριότητος καὶ παιδείας. S. Eustratiades, *Θράκες μουσικοί*, p. 68, menționează și pe un Ioan din Anhialos, autor al unei mathime la 15 august, *Τῆ ἀθανάτω σου κοιμήσει* (Marea Lavră E 155, stihirar datat sec. XVI). Cf. BCUME Iași gr. III-93, f. 187 (ehul 2 plagal).

²⁶ Mănăstirea se afla de fapt pe o insulă situată la 1 km. de orașul Sozopol, de care astăzi aparține administrativ (οἰκισμὸς σ.τ. Ιβαν). A fost distrusă de otomani în anul 1629 și abandonată. Călugării s-au refugiat pe insula Halki din Propontida, „apportant avec eux les objets précieux et les manuscrits qu'ils avaient pu sauver” (Matoula Kouroupou și Paul Géhin, *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique. Les manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, Paris, [2008], I, p. 15).

²⁷ D. D. Valais (Βαλαΐς), *Συμβολή στην ιστορία των Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τον 17^ο αιώνα (Αγχιάλου, Ίμβρου, Μελενίκου, Σωζοπόλεως)*, Salonice, 2006, p. 242–267. Ieromonahul Theodosios este atestat ca mitropolit Μηδείας și Σωζοπόλεως începând cu august 1623. (Valais, p. 246, 283). Cele două mitropolii au fost unite sub același ierarh până la mijlocul anului 1628. Theodosie a rămas să păstorească doar mitropolia Midiei până la demisia din 29 octombrie 1636 (Valais, p. 250–251).

²⁸ Θεοδοσίος ἱερομόναχος, μητροπολίτης Μηδείας, cf. Linos Politis – Maria Politi (v. mai sus, nota 32), p. 443–444. Valais, p. 257–264, descrie o parte din aceste autografe, reproducând subscripțiile.

²⁹ Valais, p. 242–267.

³⁰ Valais, p. 266, după M. Gedeon, *Ἐπισημείωσις συμπληροῦσα τὰ περὶ τῶν μητροπολιτῶν Βιζύης καὶ Μηδείας, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882–1883), p. 419.

³¹ Manuscrisul, un liturghier [Panaghia 144], este păstrat la Istanbul, în biblioteca Patriarhatului Ecumenic unde a fost transferat în anul 1936 de la mănăstirea Panaghia [Kamariotissa] din insula Halki (Matoula Kouroupou și P. Géhin, *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique*, I, p. 361–362; *Répertoire des bibliothèques*, cit. la nota 1, p. 39 [sub Heybeli ada]). Theodosie, mitropolit de Medeia între 1623–1636, „n'a cessé pendant toute la durée de son épiscopat de copier des manuscrits, presque exclusivement des Liturgies. Il est aussi l'auteur de compositions poétiques” (*Ibidem*, p. 17). V. mai jos, fig. 9.

³² Despre Anhialos a se vedea și Tasos Ath. Gritsopoulos în ΘΗΕ 1 (1962), p. 336–337.

³³ Ieromonah Marcu-Marian Petcu, *Mănăstiri și schituri din Moldova, astăzi dispărute (sec. XIV–XIX)*, [București], 2010, p. 27–28.

³⁴ Idem, p. 27. N. Iorga, *Fundațiunile Domnilor Români în Epir*, AARMSI seria II, t. 36 (1913–1914), București, 1914, p. 891–892: „La Sozopole (Sizeboli) eră vechea mănăstire a Prodromului, a Sfântului Ioan Botezătorul. La 1624, Radu Mihnea, autorul atâtor închinări, creatorul acestei datine, putem zice, îi alipește mănăstirea de lângă Iași a lui Aron Vodă”. Idem, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor*, București, 1928, p. 218: „Numai Radu-Vodă Mihnea va dăruii apoi mănăstirii Prodromului de la Sozopole mănăstirea de lângă Iași care poartă numele lui Aron-Vodă. [...] Peste doi ani, în Martie 1626, Miron Barnovschi, continuatorul în toate privințele al lui Radu, întăriă această legătură și trecea astfel și el între acești iefteni ctitori de mâna a doua”. Trimite la Hurmuzaki, XIV, p. 117–119, no. CCXVIII și CCXX. Acum în *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XVIII (1623–1625), București, 2006, p. 304–306 [237].

³⁵ Vasile Grecu, *Viața Sfântului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, București, 1944, p. 72–73: Nifon este „alungat din patriarhie” (ἐδίωξαν τὸν ἄγιον ἐκ τοῦ πατριαρχείου). De aceea a trecut la Sozopol într-o mănăstire a cinstitului Înaintemergător, pe care-l dorea din suflet și-l iubea, în care s'a așezat dimpreună cu obștea fraților, ducându-și în liniște și trăindu-și vieța [...] (“Ὅθεν ἀπέρασεν εἰς τὴν Σωζούπολιν εἰς ἕνα μοναστήριον τοῦ

acea mănăstire „ducându-și în liniște și trăindu-și vieța” timp de doi ani³⁶. Mult mai târziu, când este știut că învățămîntul în Bulgaria devenise „aproape în întregime în limba greacă”³⁷, grecii [re]înființaseră școală și la Sozopol³⁸. Aceste date sumare atestă legături mai vechi ale coloniei grecești de pe malul Mării Negre cu țările noastre.

Dintre compozițiile protopsaltului Constantin din Anhialos, în care copistul unui manuscris de la Marea Lavră a văzut un „nou Cucuzel”³⁹, cea mai importantă pare a fi timioteira «ὀκτάηχη καὶ δίχορη», considerată în rubricile manuscriselor ca „foarte meșeteșugită, artistică” «πάνυ ἔντεχνος»⁴⁰. Sevasti A. Mazera-Mamali⁴¹ datează această piesă la începutul secolului al XVII-lea (κάπου στα 1600) și semnaleză, într-o copioasă listă de manuscrise⁴², numeroasele locuri unde este reprodușă timioteira. Din acest inventar lipsesc însă fondurile românești de manuscrise în care figurează numele protopsaltului Constantin drept autor al imnului *Τὴν ὄντως Θεοτόκον, σὲ μεγαλύνομεν*, cu cele 8 stihuri ale sale⁴³. Menționez aici, dintre manuscrisele din fondul grecesc al BAR⁴⁴: BAR gr 564, f. 24^v–26^v, BAR gr 640 (a doua jumătate a sec. 18), f. 189–192, BAR gr 693 (sec. 18), f. 181^v–183, BAR gr 742 (sec. 18), f. 251^v–253, BAR gr 760 (sec. 18), f. 221–225, BAR gr 832 (sec. 18, început)⁴⁵, f. 58^v–62, BAR gr 867⁴⁶, f. 200–201^v, BAR gr 879 (prima jumătate a sec. 18), f. 208–210^v, BAR gr 1096, f. 106^v–109 și. Acesta din urmă, copiat de Iacob iereul, unul dintre cei mai apropiați ucenici ai mitropolitului Luca Cipriotul, are în cuprinsul său mai multe piese pe care scribul le atribuie

τιμίου Προδρόμου). Și a stat fericitul doi ani întregi în mănăstirea aceea și iarăși a fost chemat la Constantinopol de întreg clerul și s'a urcat iarăși pe tronul ecumenic [...].

³⁶ Vezi acest pasaj și la Tit Simedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon Patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, București, 1937 [Extras din BOR anul LV (1937), nr. 5–6, Mai–Iunie 1937], p. 7–8.

³⁷ Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971 (cap. *Importanța învățămîntului din Academiile domnești pentru regiunea balcanică*), p. 261: „În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar mai ales în prima jumătate a secolului următor, învățămîntul în Bulgaria era aproape în întregime în limba greacă. [Citează Stojan Maslev, *Die Rolle der griechischen Schulen und der griechischen Literatur für die Aufklärung des bulgarischen Volkes, zur Zeit seiner Wiedergeburt*, în *Ο Έλληνισμός εις τὸ ἔξωτερικόν. Über Beziehungen des Griechentums zur Ausland in der neueren Zeit*, herausgegeben von Johannes Irmscher und Marika Mineemi, Berlin, 1968, p. 345].

³⁸ Idem, *ibidem*, p. 262: „Unele [școli] au fost înființate de greci, ca de pildă cele din orașele Anhialos, Zozopol [sic] și Mesimbria, unde erau bogate colonii grecești”. Precum mai demult mănăstirea sozopolitană a Sf. Ioan Botezătorul, Anhialosul a fost părăsit de cea mai mare parte a comunității grecești în urma conflictului greco-bulgar din Macedonia. Noul Anhialos a fost întemeiat în anul 1907 în apropiere de Volos, Tesalia.

³⁹ Lavra K 165 (mathimatar, Spyridon-Sophronios Eustratiades, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos*, 1925, p. 251 [1452]), copiat de monahul simonopetrit Nectarie Seremetis: *Βιβλίον πάνυ θαυμαστόν καὶ ἀξιέραστον εἰς ἐκείνους ὁποῦ μετέρχονται τὴν μουσικὴν ἐπιστήμην μὲ μεγάλον πόθον, συνθεμένον παρὰ τοῦ μουσικωτάτου κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἀρχιάλου τοῦ νέου Κουκουζέλη καὶ ζωγράφου [...]*. S. Eustratiades, *Θράκες μουσικοί*, p. 69. În rubricile altor manuscrise din lavra athonită, patronimul protopsaltului-pictor (?) apare și sub formele *Κώστα τοῦ ἐξ Ἀρχιάλου* (Lavra E 6), *Κωνσταντίνου Ἀ[γ]χιλινοῦ* (Lavra I 147), *Κωστή* (Lavra M 22, f. 43). Cf. Eustratiades, *ibidem*. Altă informație că ar fi fost și ζωγράφος nu am aflat; sau poate, într-un sens mai larg, termenul ar fi putut desemna și un caligraf.

⁴⁰ În BAR gr 1477, f. 85–88^v. Cf. Ozana Alexandrescu, *Catalogul manuscriselor muzicale de tradiție bizantină din secolul al XVII-lea*, p. 42.

⁴¹ Sevasti A. Mazera-Mamali, *Les megalynaria theotokia de l'art psaltique*, Atena, 2008, p. 109.

⁴² Sevasti A. Mazera-Mamali, *Les megalynaria*, p. 234–235.

⁴³ Textul în W. Christ et M. Parinikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Lipsiae, 1871, p. 195. Legenda „axionului Arhanghelului Gavriil” (*Ἄξιόν ἐστι, σὲ μεγαλύνομεν*) publicată de Sf. Nicodim Aghioritul în *Νέον μαρτυρολόγιον* (Atena, ²1856, p. 294–296). V. și E. Lamerand, *La légende de l'ΑΞΙΟΝ ΕΞΤΙΝ*, Échos d'Orient 2 (1899), p. 227–230.

⁴⁴ Dar și în alte fonduri de manuscrise grecești din țară (BNR, BCUME Iași) aflăm timioteira lui Constantin.

⁴⁵ Ozana Alexandrescu, *Catalogul manuscriselor muzicale de tradiție bizantină din secolul al XVII-lea*, p. 72–78 [6]: „ante 1701”. S. Barbu-Bucur, *Cultura muzicală de tradiție bizantină [...]*, București, 1989, p. 156: „ante 1688”.

⁴⁶ Ozana Alexandrescu, *Catalogul*, p. 79–101 [7]: „Datare: 1686”.

protopsaltului Constantin din Anhialos, fără a menționa în rubrici unde și-a exercitat acesta oficiul⁴⁷. La 1624, data la care Iacob a încheiat copierea manuscrisului⁴⁸, este puțin probabil ca autorul timioterei să mai fi fost în viață. Poate nici chiar în primul deceniu al veacului al XVII-lea, când își începea activitatea de copist ieromonahul Theodosie, mai sus-pomenit. Dar BAR gr 1477 precizează în rubrica de la f. 85 paternitatea cântării: *τιμιωτέρα δίχορος φαλλομένη καὶ ὀκτάηχος ποιηθεῖσα παρ' ἐμοῦ κωνσταντίνου ἀ' φάλτου τοῦ ἐξ ἀγχιάλου· ἦχος ἀ' ἔσω Τὴν ὄντως Θεοτόκον σε μεγαλύνομεν*. Apariția recentă a celui de-al 4-lea volum din catalogul manuscriselor muzicale păstrate la Muntele Athos, datorat Prof. Gregorios Stathis,⁴⁹ pare a fi dezlegat enigma. Manuscrisele de la mănăstirea Ivion 1242 și 1266, un *κρατηματάριον* și un *μαθηματάριον*⁵⁰ ar fi autografe ale lui Constantin ἐξ Ἀγχιάλου și au în cuprinsul lor mai multe piese cu rubrica *παρ' ἐμοῦ*. Sunt reproduse file din aceste codice și comparația cu exemplele din BAR gr 1477 sunt, credem, grăitoare (figurile 1 și 3 etc.). Manuscrisele acestea nu au colofon și prudența D-nei Mazera-Mamali în legătură cu „pliroforia” (*παρ' ἐμοῦ*) conținută în rubrica ms. Ivion 1266 (f. 71^v), dar și în cele două file de la mănăstirea din insula Lesbos, de care am vorbit mai sus, poate fi până la urmă îndreptățită : „informația aceasta ne pune în fața unei dileme: ar putea fi vorba de un codice autograf al lui ἐξ Ἀγχιάλου sau doar de o reproducere fidelă după un alt autograf de care nu avem deocamdată cunoștință ?”⁵¹. Profesorul Gr. Stathis nu pare a exprima în notele codicologice care completează recenzia celor două manuscrise de la Ivion aceeași prudență; le consideră autografe⁵², fără a adăuga alte precizări și le datează „către începutul secolului 17”. În concluzie am considerat că ne putem pune cu modestie sub autoritatea și perspicacitatea savantului atenian, afirmând că și BAR gr 1477, de asemenea lipsit de subscripție, poate fi privit ca un autograf al protopsaltului din Anhialos, completând lista creației sale de copist cunoscută până astăzi cu această a 4-a unitate:

1. Ὑψηλοῦ 48, f. 7–8^v (X 1975, p. 41);

2. Ἰβήρων 1242, cratimatar (Stathis 1327*, p. 670–674). Primele 3 file de la început precum și filele 127–161, unde s-ar fi putut afla colofonul, au rămas nescrise. Fig. 63 din catalog, p. 671, reproduce f. 8;

3. Ἰβήρων 1266, mathimatar (Stathis 1351*, p. 739–742). Lipsesc începutul și sfârșitul (*ἀκέφαλος καὶ κολοβός*). Ms. a rămas nelegat și de aceea se află într-o stare proastă. Fig. 76–77 din catalog, p. 740–741, reproduce f. 71 și 74^v. Manuscrisul este menționat de Sevasti A. Mazera-Mamali în monografia sa din 2008, citată mai sus (p. 233);

4. BAR gr 1477.

⁴⁷ BAR gr 1096, f. 16 (heruvic), 29 (chinonic), 106^v (timiotera), 130^v (cratimă ἦχος ἀ'), 132^v (τοῦ αὐτοῦ), 146^v, 175^v, 177, 182^v, 184, 193, 198, 242^v.

⁴⁸ Subscripția autografă la f. 297^v. Leimonos 245, datat 1649, scris tot de Iacob arhiereul Ganohoritul, f. 109. Cf. M. K. Chatzigiakumes, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453–1832)*, I, Atena, 1975, p. 73. Descrierea manuscrisului BAR gr 1096 la Ozana Alexandrescu, *Catalogul*, p. 29–38 [1].

⁴⁹ Gr. Stathis, *Les manuscrits de musique byzantine. Mont Athos*, Atena, IV, 2015.

⁵⁰ Stathis 1327* Ἰβήρων 1242 cratimatar (fig. 63, p. 671, reproduce f. 8): *παρ' ἐμοῦ* → f. 8, 9, 11, 21, 23, 50 etc. Stathis 1351* Ἰβήρων 1266 mathimatar (fig. 76–77, p. 740–741, reproduce f. 71 și 74^v): *παρ' ἐμοῦ* → f. 69, 71, 73^v.

⁵¹ Sevasti Mazera-Mamali, *Les megalynaria*, p. 233. Și în cazul filelor din manuscrisul de la mănăstirea Hypselou 48 (pe care îl datează 1550–1600), D-na Mazera-Mamali a adăugat în paranteză, în legătură cu „pliroforia”, un semn de întrebare (*op. cit.*, p. 234).

⁵² Gr. Stathis, *Les manuscrits de musique byzantine. Mont Athos*, IV, p. 674 și 741 (ὁ αὐτοδηλούμενος Κωνσταντῖνος ἐξ Ἀγχιάλου).

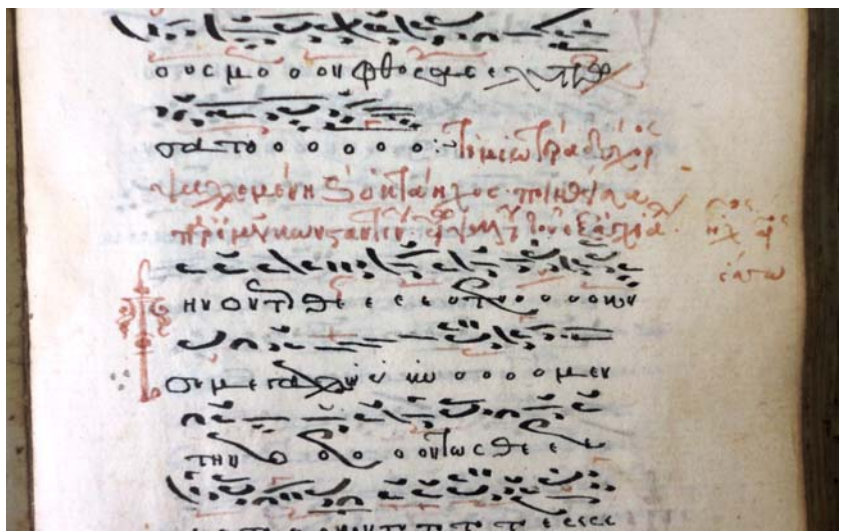

Fig. 1 – BAR gr 1477, f. 85: τιμιωτέρα δίχορος φαλλομένη και οκτάηχος· ποιηθεῖσα παρ' ἐμοῦ κωνσαντίν(α) ἀφάλα(α) τοῦ ἐξ Ἀγγιά(λου)· η(α) α(α) ἔσω Τὴν ὄντως Θεοτόκον σε μεγαλύνομεν.

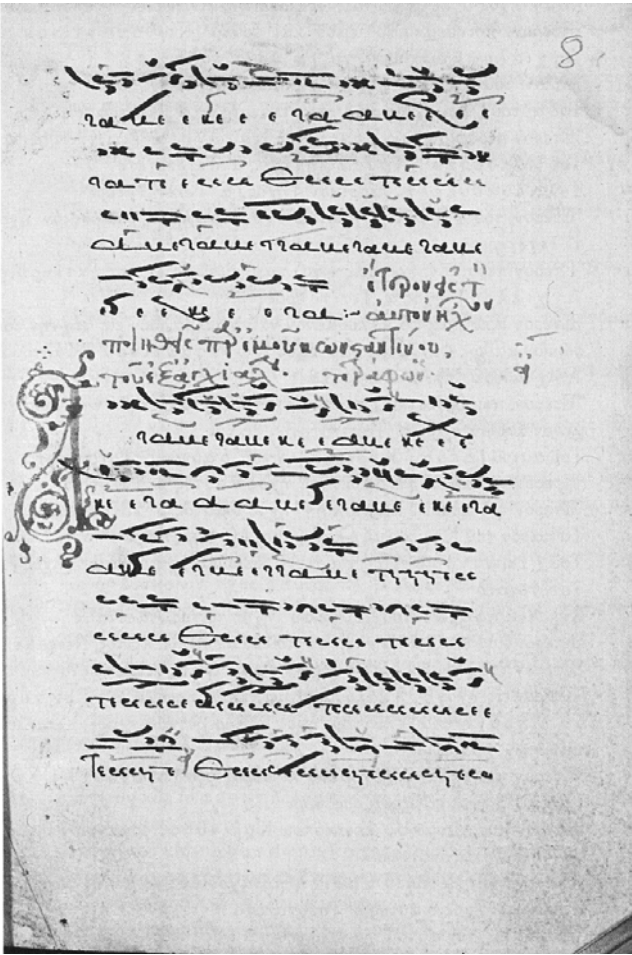
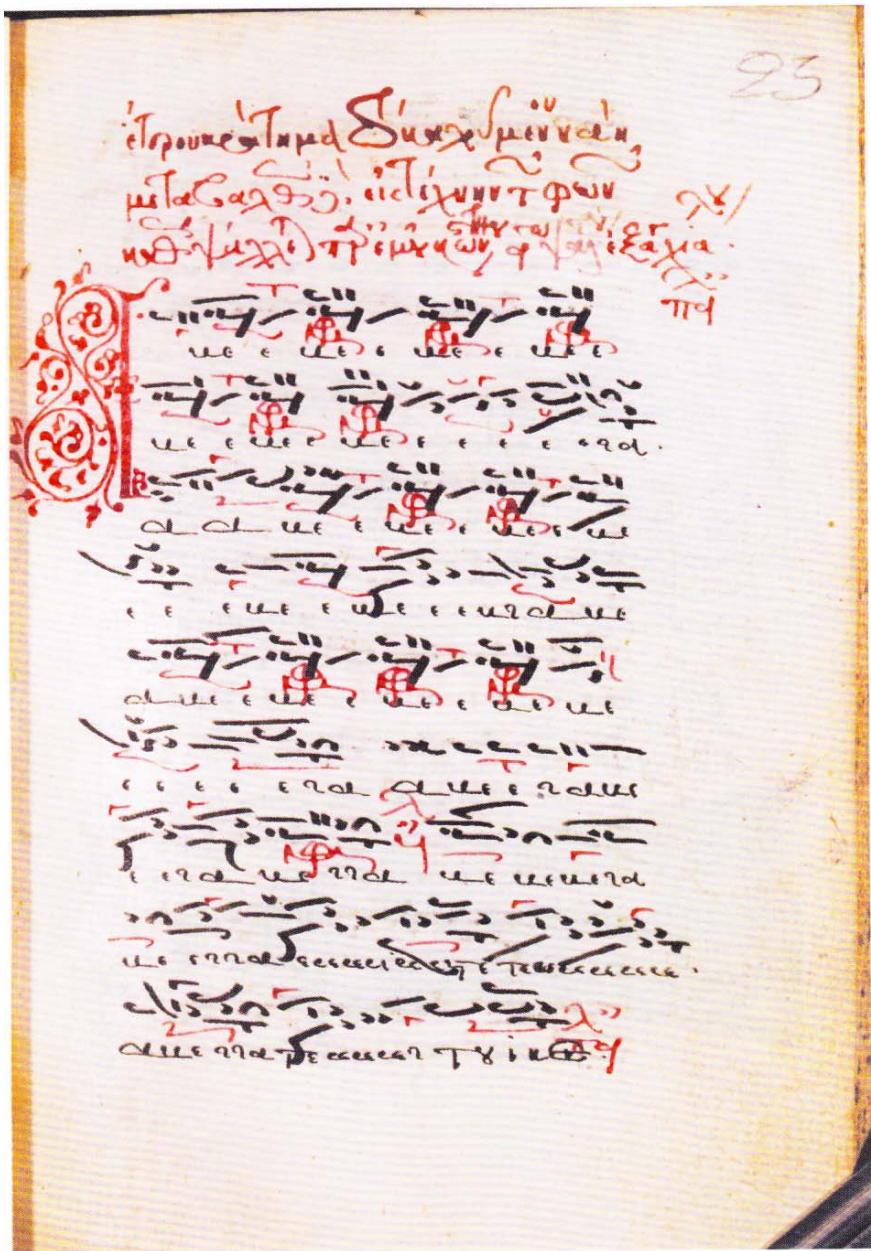

Fig. 2 – Iviron 1242, f. 8.

Ἰβήρων 1242 (χρῆσθ. Κωνσταντίνου ἐξ Ἀγχιάλου, αἰ. ΙΖ' ἀρχαί) φ. 23r. —
 "... νάϊ μεταβαθῶν εἰς τέχνην τῶν φωνῶν, καθὼς ψάλλεται παρ' ἑμοῦ".

Fig. 4 – Iviron 1242, f. 23.

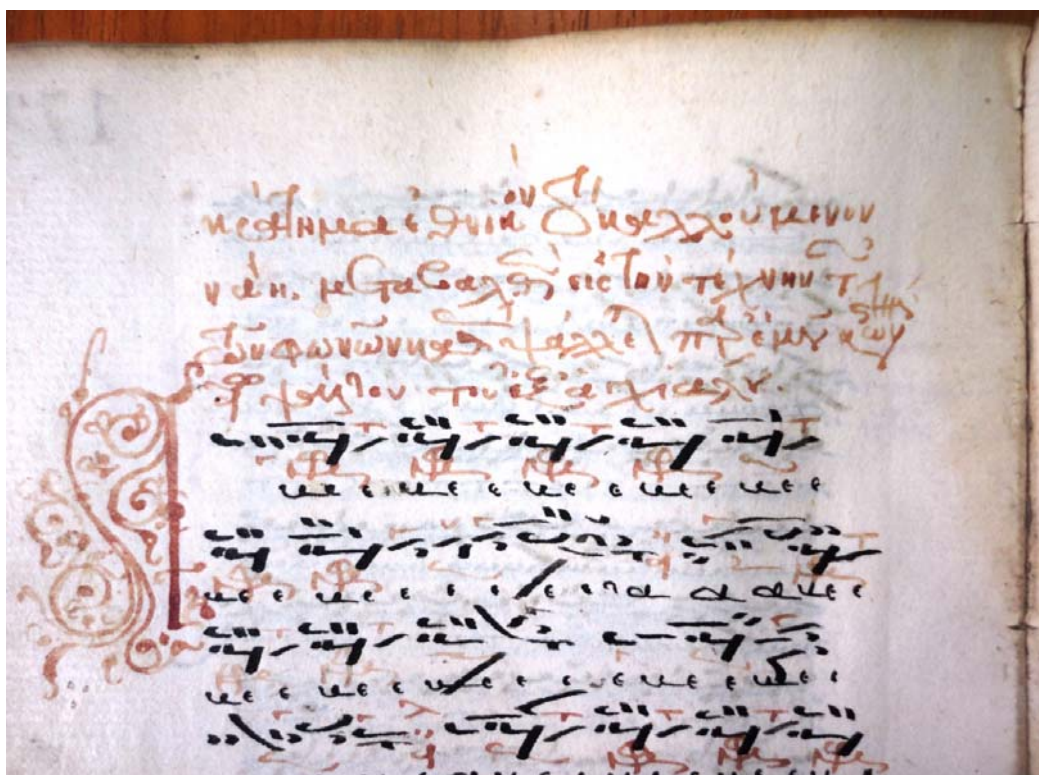

Fig. 5 – BAR gr 1477, f. 172ʸ.

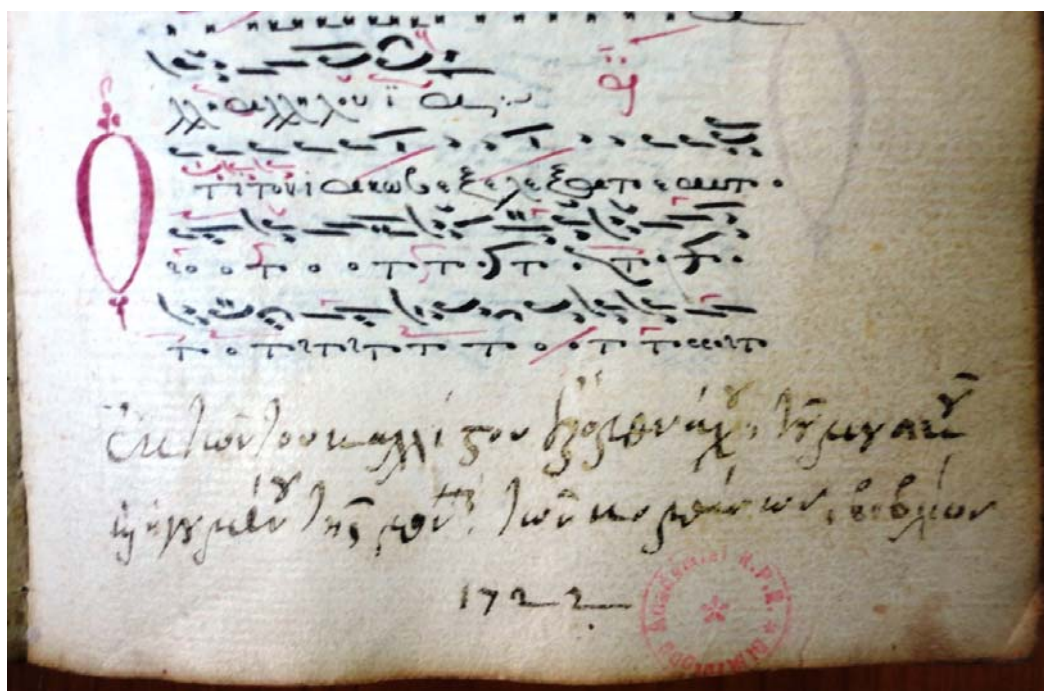

Fig. 6 – BAR gr 1477, f. 90. Însemnarea posesorului, cu cel puțin un secol mai târziu, el însuși muzician (μουσικός), ieromonahul Kallistos, egumen la acea dată (1722) al mănăstirii Comana, în apropiere de Giurgiu, ctitorie a lui Vlad Tepeș (1461).

Fig. 9 – Panaghia 144, f. 71 (apud Matoula Kouroupou și P. Géhin, *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique*, II, planșa 207).

